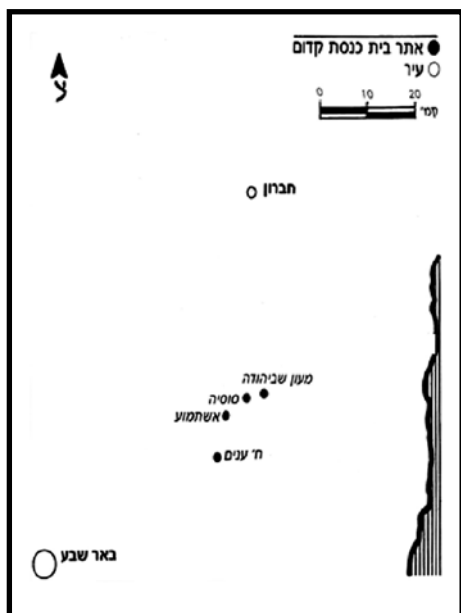

על סגנון הבנייה של בתי הכנסת בדרום הר חברון

חיים וייסמן

הקדמה

איור 1: בתי הכנסת בדרום הר חברון (מתוך צבי אילן, בתי כנסת קדומים בארץ ישראל)

בדרום הר חברון נתגלו ונחפרו ארבעה בתי כנסת מהתקופה הביזנטית (איור 1): באשתמוע (מאיר ורייפנברג תש"ב; ייבין תשל"ב); בסוסיא (גוטמן, ייבין ונצר תשל"ב); במעון (אילן ועמית תשנ"א) ובענים (אילן 1987; עמית תשס"ג). רבות דובר על המשותף לבתי כנסת אלה, עד שזכו להימנות כקבוצה לעצמם (עמית תשס"ג; ספיר תשס"ז; Kloner 1981). לתכנון האדריכלי המשותף לכל בתי הכנסת הללו מאפיינים ייחודיים: פתח במזרח והיעדר עמודים לתמיכת הגג. דומה כי מאפיינים אלו נקבעו כאילוץ תכנוני מכוון בידי תושבי המקום. מאפיינים נוספים כגון בימה, גומחה בקיר הצפוני הפונה לירושלים ורצפות פסיפס, אינם ייחודיים לבתי הכנסת באזור זה (עמית תשנ"ג). בנוסף לכך בשלושה מבין ארבעת בתי הכנסת נתגלו מנורות מפוסלות תלת-ממדיות באיכות אמנותית גבוהה. קישוט מעין זה כמעט שלא נמצא בבתי כנסת אחרים מתקופה זו המשופעים במוטיבים אמנותיים רבים, ולכאורה הוא נוגד הלכה מפורשת שנתקנה בעניין (לוי תשנ"ג).

במאמר זה נעמוד על אופיים הייחודי של בתי כנסת אלו ונציע הסבר חדש להופעתם דווקא בדרום הר חברון.

עץ ולא היה מקומר כבתי הכנסת השומרונים (מגן תשנ"ג; הנ"ל תשס"ב). ללא עמודי התמיכה, קבע את רוחב המבנה אורכן של קורות הגג ועוביין, והקירות החיצוניים של המבנה נשאו בכל משקל הגג. מובן כי בשיטת בנייה זו רוחב המבנה היה מוגבל, וכדי להכיל את כל המתפללים היה על המתכנן להאריך את המבנה עד לקבלת החלל הדרוש. בנוסף, כדי לתמוך במשקלו הרב של הגג, עובו הדפנות באופן ניכר.

איור 3: שחזור מנורת בית הכנסת בסוסיא (למעלה) ובמעון (מוזיאון ישראל)

הלכה שלישית הנוגעת לקישוטים ולמוטיבים האמנותיים המצויים לרוב בבית הכנסת היא האיסור לחקות את תבנית כלי המקדש: "לא יעשה אדם בית תבנית היכל, אכסדרה תבנית אולם, חצר כנגד עזרה, שלחן כנגד שלחן, מנורה כנגד מנורה. אבל עושה של חמשה ושל ששה ושל שמונה. ושל שבעה - לא יעשה, אפילו של שאר מיני מתכות" (בבלי, מנחות כח ע"ב). המוטיב המובהק ביותר בעיטור בתי כנסת הוא המנורה בעלת שבעת הקנים אשר מופיעה לרוב על פסיפסים, חקוקה על משקופים ועוד. מכאן שהותר השימוש במוטיבים של כלי המקדש בקישוט דוממדי ובחיקוקה.

לעומת זאת, בוני בתי הכנסת בדרום הר חברון שמו דגש יוצא דופן על בניית מנורות מוחשיות תלת-ממדיות, מפוארות וגדולות, בתבנית המנורה במקדש בניגוד לכאורה לפשט ההלכה (עמית תשנ"ח). המנורה יצאה מגדר קישוט וסמל מקובל והפכה לאלמנט מרכזי ובלוט המייחד את קבוצת בתי הכנסת הללו מכל האחרים. בנוסף, נראה שנעשה שימוש במנורות אלו להארת בית הכנסת (איור 3).

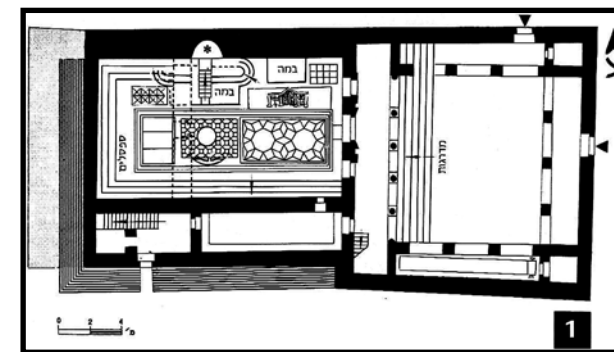
אנו מוצאים אפוא כי בתי הכנסת בדרום הר חברון סטו מהמבנה האדריכלי המקובל בכל שאר בתי הכנסת בתקופה זו בנוגע לכיוון הפתחים וכן בעשיית מנורות מרשימות בעלות קנים כתבנית המקדש. בבתי הכנסת המועטים באזורים אחרים שבהם הפתח נקבע ממזרח וכיוון התפילה היה לירושלים (ארבל, מעוז חיים, חמת טבריה וחמת גדר), נראה כי כיוון הפתח נקבע בשל אילוץ מקומי. בכל מקרה אין בתי כנסת אלו מהווים קבוצה ובוודאי שלא קבוצה תחומה גאוגרפית. היעדר תבליטי מנורות בבתי הכנסת הגליליים מבליט את הייחוד בהימצאותן באזורנו.

נוכחותם של שלושת המרכיבים הללו (פתח ממזרח, היעדר עמודים והימצאות מנורות תלת-ממדיות) בארבעת בתי הכנסת בדרום הר חברון, מעמידה בפנינו שאלה האם יש מכנה משותף, תכנוני ורעיוני, לתופעות אלו.

המאפיינים הייחודיים לבתי כנסת בדרום הר חברון

להלכה אין דרישות מיוחדות ביחס למבנה בית הכנסת. היא מתייחסת לכיוון תפילת העמידה - ירושלים. בתכנון מקומות הישיבה בבית הכנסת הודגשה ציבוריות התפילה ולכן הספסלים נבנו לאורך קירות בית הכנסת. מכאן ברור כי אין הבחנה הלכתית בין בתי כנסת רוחביים ואורכיים. גם אם בית הכנסת פנה לירושלים היה על רוב המתפללים לשנות את כיוון עמידתם בעת תפילת העמידה, וזהו כנראה מקור הביטוי "העומדים בארץ ישראל הופכים פניהם כנגד ירושלים ומתפללים" (ספרי, דברים כט). לעומת זאת ההלכה המובאת בתוספתא מציינת כי "אין פותחין פתחי בתי כנסיות אלא למזרח, שכן מצינו בהיכל שהיה פתוח למזרח" (תוספתא, מגילה ג, כב, מהדורת ליברמן עמ' 360).

הרוב המוחלט של בתי הכנסת הידועים לנו מהמאה השלישית ואילך נבנו כשמגמתם לירושלים והפתח נמצא כנגד כיוון התפילה (אילן תשנ"א), ולא דווקא במזרח. תופעה זו ראויה לציון כי כאמור אין דרישה הלכתית לגבי כיוונו של ציר בית הכנסת אך בבחירת כיוון הפתח בבתי הכנסת בדרום ישנה לכאורה התעלמות מפשט התוספתא. רוב הפוסקים מסבירים את הוראת הברייתא לקביעת פתח במזרח ככיוון מנוגד לפניית התפילה לירושלים, כשם שבהיכל פנו והשתחו למערב, לעבר קודש הקודשים, והפתח היה כנגדו במזרח.

איור 2: תכנית בית הכנסת בסוסיא

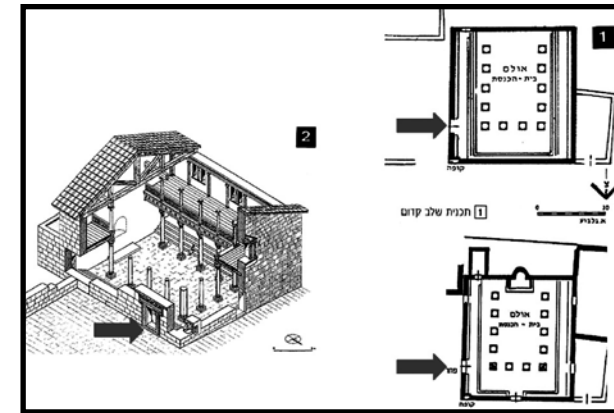
בבתי הכנסת בדרום הר חברון לא הקפידו לבנות לעבר ירושלים כמקובל בתקופה זו במקומות אחרים, אולם מיקום ארון הקודש בצפון מבהיר כי זה היה כיוון התפילה על-פי ההלכה. הפתחים, לעומת זאת, מוקמו בצד מזרח ולא כנגד כיוון התפילה לצפון כך שנראה כי ההלכה לגבי הפתחים נתפסה כפשוטה (איור 2).

האפיון האדריכלי של הבניינים נבע מהצורך המעשי לרכז את המתפללים תחת קורת גג אחת כמקובל בבנייני ציבור. ניתן היה לצפות לבנייה פונקציונלית בה הגג נתמך בעמודים. שיטת בנייה זו הייתה כה מקובלת עד כי עמודי בית הכנסת הפכו לנקודת ציון במקורות חז"ל: "ראה כמה הוא גבוה מעולמו, ואדם נכנס לבית הכנסת ועומד מאחרי העמוד ומתפלל בלחישה והקב"ה מאזין את תפילתו" (ירושלמי, ברכות ט, א [סג, א]).

בתי הכנסת בדרום הר חברון בולטים בהיותם בנויים ללא עמודי תמיכה בגג. שברים של רעפי חרס שנמצאו באתרים מלמדים כי גג בתי הכנסת חופה ברעפים שהונחו על קורות

הסבר לסגנון הבנייה הייחודי

עמית (עמית תשנ"ג; הנ"ל תשס"ג) הציע כי כיוון הפתחים ממזרח בא מתוך תפיסת ההלכה בתוספתא כפשוטה. עמית וספיר (ספיר תשס"ז) מסבירים את התכנון האדריכלי נטול עמודי תמיכה, בהתבסס על מערכת שני צירים מצטלבים המתקיימים בבתי הכנסת: ציר הכניסה ממזרח למערב וציר התפילה מצפון לדרום. הפתרון האדריכלי להתנגשות הצירים הללו היה אפוא בניית אולם ללא עמודים.

איור 4: תכנית ושחזור של בית הכנסת בארבל לשלבי (עפ"י צבי אילן)

הקושי בהסבר זה נעוץ בכך שהפשרה שהוצעה הינה הנדסית רדיקלית ביותר: כך למשל בבית הכנסת בארבל עמדו המתכננים בפני קושי דומה, אם כי הסיבות היו אחרות. בית כנסת זה נבנה במאה הרביעית באופן מקובל, כלומר עם עמודי תמיכה בגג. נראה שהפתח היה ממזרח בשל אילוצי תכנון מקומיים, וכיוון התפילה היה לדרום. במאה השישית, לאחר שיפוץ והוספת גומחה בקיר הדרומי הפונה לירושלים, נוסף פתח מצפון,

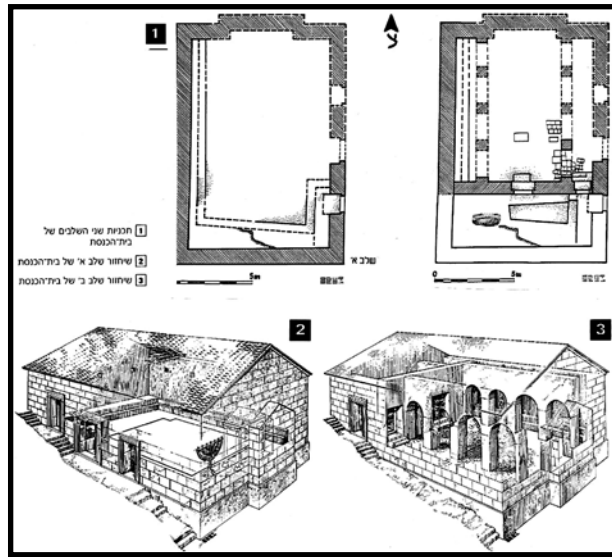
אם כי הפתח ממזרח המשיך לתפקד (אילן ואזדרכת תש"ן) (איור 4).

למעשה, בעיית הצירים המצטלבים אינה בעיה מעשית-הנדסית אלא תכנונית-אדריכלית גרידא. מיקום הפתח גורר אחריו חלל במקום הספסלים ולא מעבר לכך. כלומר, ניתן לשמר את פניית בית הכנסת לעבר ירושלים ולהעמיד עמודים בכיוון הציר תוך ויתור על מקום הישיבה הסמוך לפתח, כפי שנעשה בבית הכנסת בארבל. פתח יחיד ממזרח משמר את הלכת הפתח בברייתא כפשוטה תוך פגיעה מינימלית בתכנון הפנימי המקובל של בית הכנסת ובמהלך התפילה הרגיל.

לאור זאת, הסדרת שני פתחים או פתח יחיד שאינו מנגד לכיוון התפילה, דהיינו פשרה אדריכלית ולא הנדסית, יכולה הייתה להוות פתרון פשוט לדילמה. בפועל, הפתרון ההנדסי המסורבל שנקטו המתכננים, אשר מעדיף את כיוון הפתח על פני כיוון התפילה, מגביל את צורת בית הכנסת. יתרה מזו, העובדה כי בכל בתי הכנסת באזור נבחרה שיטת בנייה זהה מעידה כי אין זו פשרה אלא רעיון תכנוני מקורי. נקודה זו נתמכת בעובדה כי בית הכנסת שבמעון עבר שיפוץ במאה השישית ונוספו לו עמודי תמיכה בגג, כנראה בעקבות קריסת גג חלקית. בעקבות השיפוץ הותקן פתח חדש דרומי. מתוך התקנת פתח

חדש שלא במזרח אנו למדים כי מעת שהועמדו עמודי תמך בגג בטלה בעיני המתפללים הסיבה לפתח יחיד ממזרח (איור 5).

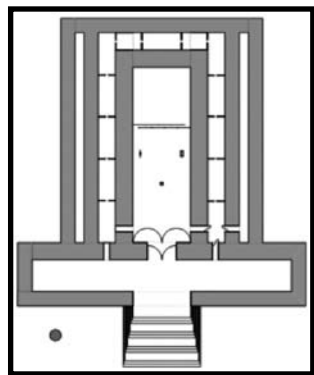
על כן יש לדעתי להתרכז בסיבה שמציינת התוספתא לכיוון הפתח במזרח: "שכן מצינו בהיכל שהיה פתוח למזרח". המודל הפיזי שעמד לעיני האדריכל היה ההיכל עצמו: מבנה בעל חלל יחיד ללא עמודי תמיכה, עם פתח במזרח (איור 6).

איור 5: (1) בית הכנסת במעון לפני השיפוץ (משמאל) ואחריו (מימין). (2,3) ציור איזומטרי של בית הכנסת (ארז כהן). שימו לב למנורה הניצבת ליד ארון הקודש

הנחה זו מספקת גם הסבר להצבתן של מנורות גדולות מפוסלות בתלת-ממד בבתי כנסת אלו. המתכנן שאף ליצור סביבת תפילה הדומה

להיכל עצמו ולכן גם תכנן בניית מנורה בתבנית המנורה שבהיכל. אמנם מנורות מופיעות תדיר בפסיפסים כמוטיב קישוטי בסמוך לארון, וקיימת התלבטות האם הפסיפסים מתארים ריאליה של מבנה בית הכנסת או מהווים אזכור סמלי למקדש (לוי תשנ"א; עמית תשנ"ח; גרוסברג תשנ"ז). אך למעשה, כמעט שלא נמצאו שרידים ממנורות מפוסלות בבתי הכנסת הצפוניים המהווים את הרוב המוחלט של בתי הכנסת הידועים לנו מתקופה זו, ולעומת זאת בבתי הכנסת בדרום הר חברון נמצאו ארבע מנורות מפוסלות בגודל מנורת המקדש בשלושה מתוך ארבעה בתי כנסת (בסוסיא המנורה קטנה יותר). בנוסף, בראש שבר המנורה שנמצא בבית הכנסת באשתמוע נותרו שרידי פיח ומכאן ניתן להסיק כי המנורה לא שימשה קישוט בלבד אלא להארה, וסביר להניח כי גם המנורות האחרות שימשו לכך (עמית תשנ"ח). המנורות באשתמוע ומעון שהתנשאו

איור 6: מבנה ההיכל בהר הבית (השוו למבנה בית הכנסת בסוסיא (איור 2))

לגובה אדם ופוסלו כנראה בידי אותו אומן, שידרו מסר שאי אפשר לטעות בו – מקדש מעט. וכך המדרש מקשר בין ההדלקה למקדש "מלמד ישראל חייבין להדליק נר בבתי כנסיות ובבתי מדרשות שהן כמקדש שנאמר ואהי להם למקדש מעט" (מדרש הגדול, במדבר ח, א [מהדורת רבינוביץ, עמ' קיט]). נדגיש כי בפסיפסים המצויים לרוב בבתי

איור 7: כתובת איסי הכהן מבית הכנסת בסוסיא

לא שימשה את תושבי האזור, אך היעדרה בולט מאוד על רקע הימצאן של כתובות דרלשוניות רבות בגליל, ומבליטה את התבדלותם של תושבי המקום מהסביבה הנוכרית (משגב תשס"ד).

4. מנורות בתבנית המקדש:

המנורות התלת־ממדיות המפוארות שפוסלו בשיש מייחדות את הדרום ואף מעוררות תהייה כיצד הן מופיעות דווקא באזור

שנחשב נידח ונחות מבחינה כלכלית. הודגש לעיל כי בניית המנורות מנוגדת לכאורה להלכה ונראה שהיא מבטאת רגשות גאוה לאומיים.

בניגוד למקובל בצפון הארץ תהליך ההתנצרות שעבר על דרום יהודה גרם לסמיכות רבה בין היישובים היהודיים והנוצריים, ואף לעירוב תושבים באותו הכפר. יש להניח כי הרצון להיבדל מול אוכלוסיית המינים המקומית הוסיף לשמירה על המנהגים שצוינו לעיל.

סיכום

אזור דרום הר חברון שימר זיקה מיוחדת למקדש ולמסורות כוהניות. זיקה זו ניכרה באדריכלות בתי הכנסת המקומיים שהושפעה ממבנה ההיכל שהיה ללא עמודי תמיכה בגג ופתחו במזרח. גם המנורות התלת־ממדיות הגדולות שנבנו בתבנית המנורה בהיכל באו להעצים את הזיקה למקדש.

תודות

אני מבקש להודות לנדב אברהמוב על התמיכה והעידוד. תודה מיוחדת לדוד עמית על הזמן שהקדיש לליבון הנושא עמי ועל הערותיו הרבות והמועילות.

הכנסת ניכרים מוטיבים לזכר למקדש (גרוסברג תשנ"ה) וכאן אנו מוצאים ריכוז של כלים לזכר למקדש.

מדוע הונצח ההיכל בצורה זו בתכנית בתי הכנסת בדרום?

הסברה נותנת שמדובר בביטוי של פולמוס כנגד המינים ושל רצון לשמר את זכר המקדש מטעמים לאומיים ולא רק הלכתיים. הפתחים ממזרח מנוגדים לפתחי הכנסיות שנבנו בצלע המערבית של המבנה. גם התכנון הפנימי היה בלי ספק מנוגד לסגנון הבנייה הבסיליקאי המקובל והיה זכר להיכל. ההיכל עצמו בלט כחריג אדריכלי בהר הבית.

כל הנכנס לבית הכנסת חש מיד כי המקום שונה מכל מבנה מוכר אחר, ואת זאת ביקשו המתכננים ליצור מלכתחילה. הפתח ממזרח, החלל האחיד והמנורות המפוסלות שמוקמו סמוך לארון והאירו את בית הכנסת יצרו תחושה של נוכחות בהיכל בית המקדש.

מדוע דרום הר חברון

מדוע נטייה זו להנצחת המקדש פשטה דווקא בדרום יהודה? התשובה המתבקשת היא הקשר המיוחד בין תושבי האזור לירושלים, ובפרט לבית המקדש. עמית (עמית תשס"ד) עמד בפירוט על הקשר בין תושבי המקום ומנהגי ירושלים וריבוי הדגשים כוהניים בממצאים שנמצאו באזור. נביא להלן את עיקרי הדברים כפי שבאו לידי ביטוי בתרבות החומרית המקומית:

1. **ריבוי מקוואות טהרה:** בסוסיא נסקרו כשלושים מקוואות (פרומקין תשמ"ח), באתר שכל גודלו כ־80 דונם, ואשר אוכלוסיתו לא עלתה על 3,000 נפש. נזכור כי סוסיא ממוקמת בקֶפֶר המדבר בו הגשמים מועטים וכל טיפת מים שירדה במקום נותבה בעזרת תעלות לבורות מים ששימשו לשתייה ולהשקיית צאן.

2. **אזכור כוהנים בסוסיא ובאשתמוע:** כתובת איסי הכהן בסוסיא וכן כתובת ההקדשה באשתמוע ("ידכיר לעזר כהנא ובנוי") מלמדות על נוכחות כוהנית מוגברת באזור דרום הר חברון. כוהנים נוספים נזכרים רק בכתובת מבית הכנסת בנערן שאף היא ביהודה ובבית הכנסת בציפורי. הכוהנים שהוזכרו בכתובות ותרמו לבניין בתי הכנסת השפיעו מן הסתם על צביון הקהילה, ויכלו להשפיע על צורת בתי הכנסת ועל תכנונם כדי שידמו ככל האפשר למקדש (איור 7).

3. **היעדר שימוש בשפה היוונית:** בבתי הכנסת של דרום הר חברון לא נמצאו כתובות בשפה היוונית. עובדה זו מראה על הקפדה מיוחדת על הזהות הדתית והלאומית של התושבים (נוה תשל"ח). אמנם אין בהיעדר השפה היוונית בכתובות משום ראיה כי זו

מקורות

אילן צ', 1987 ;

"בית כנסת עתיק טמון ביער", **טבע וארץ** כט, 7.

אילן צ' ואזדרכת א', תש"ן ;

"ארבל - עיירה קדומה במזרח הגליל התחתון", **קדמוניות**, 87-88, עמ' 111.

אילן צ', עמית ד', תשנ"א ;

"בית הכנסת במעון שביהודה", **קדמוניות**, 91-92, עמ' 115.

אילן צ', תשנ"א ;

בתי כנסת קדומים בארץ ישראל, תל אביב.

גוטמן ש', ייבין ז' ונצר א', תשל"ב ;

"חפירות בית הכנסת בחורבת סוסיה", **קדמוניות**, 18, עמ' 47.

גרוסברג א', תשנ"ה ;

"זכר למקדש בבתי הכנסת העתיקים בארץ-ישראל", **תחומין**, טו, עמ' 488-461.

גרוסברג א', תשנ"ו ;

ארץ-ישראל, כה, עמ' 314-326.

ייבין ז', תשל"ב ;

בית הכנסת באשתמוע, **קדמוניות**, 18, עמ' 43-45.

לוי י"ל, תשנ"א ;

"ממרכז קהילתי למקדש מעט - הריהוט והפנים של בית הכנסת העתיק", **קתדרה**, 60, עמ' 84-36.

לוי י"ל, תשנ"ג ;

"הקשר בין ספרות חז"ל לממצא הארכיאולוגי: הרהורים בתגובה לדברי דוד עמית", **קתדרה**, 68, עמ' 40-36.

לוי י"ל, תשס"א ;

"תולדות המנורה ומשמעותה בעת העתיקה" **קתדרה**, 98, עמ' 7-32.

מאיר ל"א ורייפנברג א', תש"ב ;

"בית הכנסת באשתמוע", **ידיעות**, ט, עמ' 41-44.

משגב ח', תשס"ד ;

"כתובות בתי כנסת מתקופת המשנה והתלמוד", י' אשל ואחרים (עורכים), **ועשו לי מקדש - בתי כנסת מימי קדם ועד ימינו**, עמ' 49-56.

נווה י', תשל"ח ;

על פסיפס ואבן, ירושלים, עמ' 114-120.

מגן י', תשנ"ג ;

"בתי כנסת שומרוניים", **קדמוניות**, 99-100, עמ' 66-90.

מגן י', תשס"ב ;

בתי כנסת שומרוניים, א' שטרן וחי' אשל (עורכים), **ספר השומרונים**, עמ' 444-382.

ספיר י', תשס"ז ;

"בתי הכנסת הקדומים בארץ ישראל לאור המקורות התלמודיים", עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים.

עמית ד', תשנ"ג ;

"על מקור תכניותיהם של בתי הכנסת בדרום הר יהודה", **קתדרה**, 68, עמ' 6-35.

עמית ד', תשנ"ד ;

"מקוואות טהרה בהר חברון - נקודת ציון לשחזור היישוב היהודי בימי בית שני", י' אשל (עורך), **מחקרי יהודה ושומרון: דברי הכנס השלישי**, אריאל, עמ' 158-189.

עמית ד', תשנ"ח ;

"מנורת שיש מבית הכנסת במעון שביהודה", י' אשל (עורך), **מחקרי יהודה ושומרון: דברי הכנס השביעי**, אריאל-קדומים, עמ' 155-168.

עמית ד', תשס"ג ;

בתי הכנסת בחורבת מעון ובחורבת ענים והיישוב היהודי בדרום הר חברון, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים.

עמית די, תשס"ד; ;
"כוהנים וזכר המקדש בבתי הכנסת של דרום יהודה", י' לוי (עורך), רצף
ותמורה: יהודים ויהדות בארץ ישראל הביזנטית-נוצרית, עמ' 143-156.

פרומקין ע', תשמ"ח; ;
סקר מערות סוסיא, המרכז לחקר מערות (מלח"ם).

Kloner, A. 1981

'Ancient Synagogues in Israel: An Archeological Survey', L. I. Levine (ed.),
Ancient Synagogues Revealed, Jerusalem, pp. 11-18.